

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana Jarosława Jurgi pt. *Filozofia dramatu Józefa Tischnera jako antropologiczna wykładnia relacji człowiek-Bóg*

pisanej po kierunku dra hab. Witolda Glinkowskiego, prof. UŁ

1. Opinia ogólna

Istnieją nurty w filozofii, które stają się obiektem zainteresowania wyłącznie historyków; istnieją również takie ujęcia, które są żywe, stanowią przedmiot dyskusji i polemik. Filozofia dramatu Józefa Tischnera należy niewątpliwie do tych drugich. Dowodzi tego rosnąca ilość opracowań oraz publikacji inspirowanych bogatą twórczością filozofa z Krakowa.

Przedstawiona do recenzji rozprawa liczy sobie nieco ponad 200 stron. Jest to opracowanie oryginalne, a sam Autor interesuje się zarówno teoretycznymi, jak i praktycznymi aspektami filozofii Tischnera. Uważam, że praca ta wnosi interesujący wkład w rozwój w dyscyplinie filozofia (częściowo również w dziedzinie teologii) a także w niektóre aspekty praktyczne ludzkiej egzystencji.

2. Znaczenie problematyki podjętej w recenzowanej rozprawie

Z perspektywy filozoficznej praca mgra Jarosława Jurgi jest ważna, szczególnie w kontekście tzw. filozofii Boga oraz nurtów egzystencjalistyczno – dialogicznych, które relację człowieka i Boga traktowały jako fundamentalną.

Ponadto zagadnienia poruszone w omawianej rozprawie doktorskiej są interesujące z kilku powodów. **Po pierwsze**, jest to kolejna próba badań nad twórczością filozoficzną Józefa Tischnera. **Po drugie**, zagadnienie relacji człowiek-Bóg, wskazane przez Tischnera jako podstawowy ludzki dramat, nie zostało przez filozofia z Krakowa odpowiednio rozwinięte, przez co recenzowane przedsięwzięcie uzupełnia lukę w tym obszarze badań. **Po trzecie**, problem relacji człowieka do Absolutu podejmowany był wielokrotnie przez filozofów przez całą historię, a ujęcie Józefa Tischnera wydaje się być interesującym poznawczo (i praktycznie)

przyczynkiem do opisów i analiz św. Augustyna, B. Pascala, S. Kierkegarda czy N. Bierdiajewa oraz wielu filozofów i badaczy epoki późnej nowoczesności.

3. **Metodyka badawcza (założenia, cele, metody)**

Podstawowe założenia pracy odnoszą się do tezy antropologicznej, iż człowieka można opisać wyłącznie przez dynamikę stawania się, spotkanie w dialogu z Innym, a szczególnie przez żywe i często dramatyczne odniesienie do Boga.

W tym celu doktorant sięga do analiz teatrologicznych, widząc zasadność poszukiwań Józefa Tischnera. Nie chodzi tu jednak o teatrologię, a dramat człowieka z Bogiem.

Ponadto Autor rozprawy pragnie dokonać, jak twierdzi, swoistej „rekonstekstualizacji” zarówno idei Boga, jak i idei człowieka, poszukując nowych ścieżek i naświetleń w tym zakresie problemowym.

Dlatego też w pracy postawione zostają dwie tezy badawcze, a mianowicie: 1. **W relację religijną, zawiązującą się pomiędzy Bogiem a człowiekiem wpisana jest kategoria dramatu** – co implikuje konieczność rewizji stanowisk i przeformułowania pytań o Boga i człowieka, stawianych w dotychczasowym dyskursie filozoficznym.; 2. **Dramat to wszechobecna perspektywa, która ukazuje człowieka jako istotę otwartą zarówno na dobro jak zło.** W tej bowiem przestrzeni, która jest przestrzenią aksjologiczną, realizują się aktywizują się zarówno potrzeby, jak i ludzkie pragnienia.

W rozprawie zastosowano następujące metody: fenomenologiczną i krytyczną – głównie jest to analiza tekstów źródłowych; metoda teologiczna, a także metody hermeneutyczna i egzegetyczna (szczególnie w kontekście odniesień biblijnych).

4. **Struktura rozprawy**

Rozdział I

W rozdziale pierwszym doktorant poszukuje inspiracji, jakim podlegał Józef Tischner. W twórczości Tischnera mianowicie daje się zauważyć co najmniej podwójną inspirację: są to z jednej strony teksty biblijne, a z drugiej dzieła filozoficzne. Na tej bazie powstaje oryginalna Tischnerowska koncepcja „myślenia z wnętrza metafory”, będąca równocześnie swego rodzaju protestem wobec „chrześcijaństwa tomistycznego”. Jest oczywiste, jeśli spojrzymy na doktorat i habilitację Józefa Tischnera, że w późniejszej twórczości filozofa z Krakowa można zauważyć silne inspiracje fenomenologią (głównie jako metoda pracy filozoficznej), jak i

egzystencjalizmem. Wreszcie doktorant słusznie zauważa, iż oprócz wspomnianych nurtów, Tischner czerpał obficie z myśli dialogicznej, która z kolei powstawała z inspiracji Biblią (F. Ebner, M. Buber i in.)

Rozdział 2.

W rozdziale drugim Autor podejmuje wysiłek uchwycenia fundamentalnych obszarów filozofii dramatu, która – de facto – dokonuje się w „wydarzeniu spotkania”. Obok więc centralnej kategorii dramatu, mamy Levinasowską „twarz”, ważny czynnik partycypacji oraz również przepełnione dramatem odniesienie do Boga. Jak podkreśla doktorant, kategorie Tischnerowskiej filozofii dramatu można zastosować do religii i rozumienia jej wielowymiarowości, w szczególności oczywiście w odniesieniu do chrześcijaństwa.

Rozdział 3.

W rozdziale trzecim mamy do czynienia z próbą wglądu w sam rdzeń dramatu człowieka. Istotną kategorią jest tutaj niewątpliwie kategoria wartości, stąd przypomnienie oryginalnej koncepcji agatologii a więc pojęcia dobra. Tutaj autor zauważa, iż w obszarze samej religii może dojść do wypaczenia i w imię sztywno bronionych wartości porzuca się człowieka obciążonego bólem i cierpieniem.

Rozdział 4

W rozdziale czwartym z kolei następuje wyeksponowanie kwestii Boga nie jako oderwanej abstrakcji, ale jako nieustannego wydarzenia rozmowy i dialogu „wewnątrz” Trójcy Św. Można powiedzieć, że dialogiczno – dramatyczne ujęcie człowieka odnosi się do konkretyzacji opisu osoby Boga, zmieniając – w odniesieniu do klasycznej teologii – charakterystykę relacji człowieka z Bogiem, który staje się w tym ujęciu bardziej partnerem niż sędzią i prawodawcą. Wg Autora mamy tutaj do czynienia z próbą rewindykacji teologii apofatycznej, która jest równocześnie, często realizowaną w „nocy ciemnej” błędzenia, drogą do Stwórcy.

Rozdział 5

W piątym rozdziale doktorant opisuje doświadczenie religijne w kontekście filozofii dramatu. Szczególnie istotne dla Autora jest tutaj pojęcie *sanctum*, które przeciwstawia pojęciu *sacrum* stosowanemu w filozofii religii. Kategoria *sanctum* ma bowiem charakteryzować religię

chrześcijańską w odróżnieniu od pogańskich kultów. Zastosowanie znajduje tutaj również kategoria aksjologiczności, a szczególnie pojęcie agatologii.

5. Wykorzystana literatura

Autor rozprawy obficie korzysta z literatury, zarówno podmiotowej jak i przedmiotowej. Daje się zauważyć znajomość nie tylko tekstów źródłowych, ale również współczesnych opracowań filozofii Józefa Tischnera, a także podobnych ujęć filozoficzno-teologicznych (np. T. Halik). Pojawiły się jednak pewne niedociągnięcia w tym zakresie; te, które zostały zauważone, wyszczególniono w uwagach krytycznych.

6. Szczegółowa ocena merytoryczna poszczególnych części rozprawy

W **rozdziale pierwszym** Autor omawia ewolucję poglądów ks. Józefa Tischnera, zaczynając od wątków związanych z decyzją co do wstąpienia do seminarium. Nie ulega wątpliwości, że już w czasie studiów Tischner zauważył rozdzwięk pomiędzy abstrakcyjną nauką teologiczną a praktyką duszpasterską, co dotyczyło również filozofii tomizmu. Sama ta filozofia była dla filozofa z Krakowa inspiracją w formie sprzeciwu i poczucia nieadekwatności w stosunku do egzystencji ludzkiej i jej „graniczności”. Doktorant prezentuje różnorodne stanowiska myślicieli współczesnych, którzy inspirowali się Biblią oraz filozofią płynącą z augustynizmu. Autor sięga do źródeł (np. W. Bonowicz), analizujących wpływ spotkanych osób czy też przeczytanych dzieł filozoficznych na kształtowanie się własnych poglądów krakowskiego filozofa, zwykle w opozycji do filozofii dominującej w myśleniu w owym czasie, czyli w odniesieniu do tomizmu. Ostatecznie dochodzi Tischner do filozofii otwartej na wielorakie i konkretne ludzkie doświadczenia, zarówno te związane z doświadczeniem indywidualnym jak i te, które łączą się z doświadczeniem innego.

Autor wykazuje się dużą znajomością tematu, wykazując, iż antropologia Tischnera jest „nową jakością” (s. 18) w tym zakresie. Badając nie tylko prace źródłowe, ale także opracowania komentatorów i badaczy (np. W. Glinkowski). Antropologia Tischnera niewątpliwie inspirowana jest Biblią. Człowiek bowiem „dzieje się” w wydarzeniu, jest rzeczywistością dynamiczną.

Autor wszechstronnie wypunktowuje obszary inspiracji filozofii dramatu, wykazując się bardzo dobrą znajomością literatury.

Rozdział drugi jest opisem kluczowych wg Autora elementów filozofii dramatu. Powołując się na różnych badaczy myśli Tischnera, Autor eksponuje pojęcie dramatu, ukazując równocześnie zdecydowany krytycyzm do metafizycznej wykładni relacji człowieka z Bogiem

opierającej się na tomizmie. Autor ukazuje starania Tischnera w celu ukazania dramatyczności owej relacji. Filozoficzny sprzeciw Tischnera ukazany jest również w kontekście krytyki myśli E. Husserla i M. Heideggera. Doktorant głęboko wniknął w ducha filozofii dramatu, która – przez samo balansowanie pomiędzy filozofią i teologią, sama w sobie jest dramatyczna.

Również w zakresie stosowanej przez Tischnera metody Autor trafnie odczytuje założenia filozofii dramatu, a także twórcze i nowatorskie podejście do myślicieli i kierunków filozoficznych (m. in. G. W. Hegel, S. Kierkegaard, E. Levinas).

Doktorant w miarę wszechstronnie wyjaśnia, dlaczego antropologiczne ujęcie relacji człowieka z Bogiem zawiera się wg Tischnera w religii, aczkolwiek nie odnosi się szerzej do wątpliwości, czy antropologiczna wykładnia wspomnianej relacji musi być powiązana z religią, a szczególnie czy odnosi się wyłącznie do religii chrześcijańskiej. Praktyczno – duszpasterskie podejście samego Tischnera nie jest wystarczającym argumentem na rzecz zawężenia tego problemu w wyż. opisany sposób.

Ponadto wiąże się to z wejściem na trzeci obszar badawczy, jakim jest filozofia społeczna oraz elementy teologii, w tym również w zakresie rozumienia Boga. Te odniesienia mają, jak można rozumieć, ukazać aspekty dramatu zarówno Kościoła, jak i religii chrześcijańskiej.

Rozdział trzeci. W tym rozdziale Autor ukazuje nam, iż koncepcja Tischnera inspirowana jest nie tylko przez filozofów, ale również przez religię i tzw. problem teodycei. Umiejętnie również ukazany jest dość istotny problem interpretacyjny w zakresie ewolucji poglądów samego Tischnera, czyli pytanie, czy filozof krakowski przeszedł ze stanowiska „ja aksjologicznego” na pozycję „ja agatologicznego”.

Doktorant umiejętnie wyłuskuje określone „braki” w filozofii Tischnera, która – o czym należy pamiętać – z definicji jest filozofią antysystemową a więc otwartą i gotową na odsłanianie jej niedociągnięć. Analizując jednak ideę spotkania, można było odwołać do większej liczby autorów (m. in. J. Bukowski czy A. Węgrzecki).

W **Rozdziale czwartym** mamy do czynienia z analizą rozumienia Boga w filozofii Tischnera, która traktowana jest tutaj jako dość radykalna krytyka zarówno samej teologii katolickiej, jak i filozofii tomistycznej oraz praktyki Kościoła Katolickiego w Polsce. Niepotrzebne też są wg. mnie odniesienia dotyczące działalności Kościoła, co jest odbieganiem od właściwego tematu. Doktorant powołuje się jednak na wielu autorów (zarówno współczesnych jak i starożytnych), wskazując na rolę tzw. teologii negatywnej oraz mistycznej w dynamicznym opisie Boga. Umiejętnie natomiast ukazuje on zależność pomiędzy zbyt monadycznym, odległym i abstrakcyjnym rozumieniem Boga a zanikaniem wiary religijnej. Jest to związane z

upolitycznieniem i zredukowaniem religii do kwestii moralnych czy też związanych z bezrefleksyjnym kultem. W tym rozdziale więc Autor wszechstronnie ukazał zagadnienie samego rozumienia Boga, wykorzystując m.in. ideę tzw. teologii negatywnej i mistycznej, co samo w sobie jest oryginalnym zabiegiem.

Rozdział piąty stanowi rozwinięcie opisu antropologii Tischnera a także interpretacja rozumienia Absolutu i religii. Krytyka zarówno doktryny Kościoła, jak i różnych praktyk duszpasterskich jest w tym kontekście całkiem słuszną podobnie jak sięgnięcie do niektórych pojęć z zakresu filozofii religii analizującej zagadnienie przeżycia religijnego. Podobnie jak w poprzednich rozdziałach Autor wykazuje się dobrą znajomością literatury przedmiotowej. Sama filozofia dramatu, wyrastająca z filozofii dialogu, w sposób naturalny odnosi się do kwestii religijnych w kontekście dialogicznej antropologii, która staje się dialogicznym spotkaniem z żywym Bogiem, a także otwartością na spotkanie z Innym. Niewątpliwie Autorowi pracy udaje się wykazać, iż wychodząca z filozofii dramatu krytyka chrześcijaństwa opartego na tomizmie jest nadal aktualna, podobnie jak jego upolitycznienie, do czego niewątpliwie doszło w Polsce.

Zakończenie. Zwykle zakończenie pracy jest krótkie i syntetyczne, natomiast w omawianej pracy znajdujemy dokładną rekapitulację rozprawy, co z drugiej strony stanowi pewną cechę pozytywną, pozwalającą ponownie prześledzić kluczowe ujęcia. Autor dokonuje też swoistej samooceny twierdząc, że dokonano „drobiazgowych analiz”. To, czego w Zakończeniu nie znajdujemy to na przykład perspektywy dalszych badań i analiz, jakie można zarysować po stworzeniu finalizowanej pracy.

7. Język i formalna strona rozprawy

Język rozprawy jest zasadniczo poprawny; autor nie stosuje przesadnie specjalistycznych pojęć, umiejętnie posługuje się cytataми. Pomijając pewne braki odnoszące się do uzasadnienia konstrukcji pracy, można znaleźć uzasadnienie dla kolejności poszczególnych rozdziałów i paragrafów. Najpierw więc mamy charakterystykę tła i projektu filozoficznego pod nazwą „filozofia dramatu” (Rozdziały I i II) oraz rozumienia człowieka (Rozdział III), a następnie przechodzimy do dialogicznego ujęcia Boga (Rozdział IV), finalizując analizy wnioskami związanymi z relacją człowiek – Bóg (Rozdział V).

W Bibliografii nie zastosowano kryterium chronologicznego, co widać już na poziomie literatury podmiotowej, ale powtarza się również później. Należy uporządkować prace wg dat wydania, chyba, że Autor zastosował inne kryterium, które jednak jest niewidoczne.

Należy wyeliminować literówki i błędy programu (niektóre z nich wyszczególniono poniżej).

8. Pytania problemowe

1. Pierwsze pytanie jakie można postawić Autorowi odnosi się do kwestii czy antropologiczna wykładnia relacji człowiek – Bóg traktowana jest w pracy jako zagadnienie filozoficzne i teoretyczne czy też równie istotne są praktyczne implikacje tej wykładni w religii? Na który aspekt doktorant chce położyć większy nacisk?
2. Powstaje pytanie czy filozofia Tischnera jest przede wszystkim próbą opisu dramatyczności relacji człowieka i Boga w kontekście Biblii czy też jest głównie krytyką doktrynalnych i duszpasterskich rozwiązań Kościoła Katolickiego?
3. Powstaje też pytanie, dlaczego w całej pracy nie znajdujemy zbyt wiele elementów polemiczno – krytycznych (z wyjątkiem stawianych niekiedy pytań retorycznych) w stosunku do filozofii dramatu?
4. Jeśli doktorant łączy ze sobą kwestię odniesienia człowieka do Boga z zagadnieniami duszpasterstwa, to powstaje pytanie o możliwe implikacje badawcze i teoretyczne dla filozofii społecznej i socjologii.

9. Uwagi krytyczne

1. We Wstępie do pracy nie można znaleźć uzasadnienia planu pracy.
2. W samym Wstępie brakuje również odniesień do publikacji badań innych autorów, którzy zajmowali się filozofią dialogu i filozofią dramatu, szczególnie w kontekście analizy relacji człowiek-Bóg, a także problematyki myślenia religijnego czy też praktycznych implikacji ujęć antropologicznych w filozofii J. Tischnera.
3. W całej pracy znajdujemy szereg odniesień do komentatorów i autorów niekoniecznie związanych z filozofią Tischnera. Jest to zabieg świadczący o dużej erudycji doktoranta, jednak punkt ciężkości analiz powinien znajdować się w pracach źródłowych.

4. Należałoby uzasadnić, dlaczego Autor nie zajmuje się pracami Tischnera z pierwszego okresu drogi naukowej, wspominając o nich tylko dla biograficznego porządku. Wydaje się, że zarówno doktorant, jak i habilitacja filozofa z Łopusznej stanowią ważny etap filozoficznego rozwoju stanowiący zapowiedź późniejszej filozofii dramatu. Tymczasem nawet w paragrafie poświęconym fenomenologii nie ma przypisu do tych opracowań wydanych drukiem w 2006r.
5. Autor w niektórych fragmentach pracy wychodzi poza zakres zaprezentowanego tematu, powołując się na duszpasterskie implikacje antropologicznej wykładni relacji człowiek - Bóg. Albo więc należałoby rozszerzyć temat dodając słowa: „*oraz niektóre jej implikacje dla praktyki duszpasterskiej*”; albo też – aby zminimalizować tego rodzaju zarzut – usunąć fragmenty odnoszące się do analizy pracy ewangelizacyjnej Kościoła Katolickiego lub przenieść je do przypisów. Kwestia sposobu pracy Kościoła Katolickiego w Polsce oraz przeformułowania jego misji nie jest ściśle związana z zagadnieniem ujętym w temacie rozprawy.
6. W Rozdziale I wydaje się brakować osobnego paragrafu odnoszącego się do wpływu hermeneutyki na twórczość Józefa Tischnera, mimo tego, że w późniejszych partiach pracy doktorant powołuje się na ten nurt filozofii (np. s. 67).
7. Proponuję ponumerować poszczególne paragrafy w rozdziałach. Paragraf pierwszy rozdziału drugiego proponuję skrócić do zdania: „Dramat jako kategoria filozoficzna”.
8. W Rozdziale trzecim Autor pomija ważne dzieło dotyczące zagadnienia spotkania (J. Bukowski, *Zarys teorii spotkania*, Kraków 1987).
9. Konieczne jest chronologiczne uporządkowanie bibliografii (co jest szczególnie rażące w literaturze podmiotowej).
10. W Bibliografii uzupełniającej należy przenieść autorów (takich jak św. Augustyn czy św. Tomasz) zgodnie z pierwszą literą ich imienia, a nie zgodnie z tytułem świętego.
11. Mimo wielu cytatów brakuje odniesień do niektórych autorów podejmujących ten sam temat (K. Kąkol. D. Zuber i in.)
12. Można zauważyć dysproporcje w objętości poszczególnych rozdziałów: np. Rozdział II liczy ponad 50 stron a rozdział III tylko 24. Zasadniczo nie powinno dochodzić do dublowania objętości rozdziałów.
13. Na stronie 188 Autor odwołuje się do osoby niewymienionej w Bibliografii (s. 188, w. 10 od góry). Prawdopodobnie chodzi o Aleksandra Mienia (1935 – 1990). Jeśli wymienia się kogoś w rozprawie doktorskiej, należałoby albo utworzyć przypis wyjaśniający albo też umieścić jakąś pracę tej osoby w Bibliografii).

14. Należałoby wyeliminować stwierdzenie, iż „dokonano drobiazgowych analiz” (s.188), ponieważ analizy są co prawda rozległe ale nie zawsze tak drobiazgowo jak można było oczekiwać.
15. Należy uważnie prześledzić tekst w celu wyeliminowania błędów składu.

10. Niektóre literówki i błędy:

- s. 32, w. 3 od dołu: brak spacji między słowami (jest to dość częsty błąd w tekście)
- s. 44, przypis 162 – w przypisie tym (w. 3 od góry) znajduje się niepotrzebna spacja w słowie „umysłowości”.
- s. 56 – Akapit 1, wiersz 5 od dołu – brak spacji w zwrocie: „Podobieństwo formuły”.
- s. 61 – Cytat z Tischnera (inspirującego się filozofią G. Deleuze’a) nie pochodzi z książki *Filozofia dramatu*, ale z książki *Spór o istnienie człowieka*.
https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15633_acr_2947/c/2947-2822.pdf
- s. 65 – W paragrafie *Metodologia filozofii dramatu*, w wierszu 8 od góry, Autor błędnie podaje tytuł dzieła R. Ingardena *Spór o istnienie świata*, tymczasem powinno być: *Spór o istnienie człowieka*.
- s. 85, w. 13 od góry – słowo „przecena” powinno chyba brzmieć: „przecięta”.
- s. 135 – W ostatnim akapicie, w w. 13 od dołu brakuje spacji pomiędzy słowami „Heideggerowskim Dasein”.
- s.122 – W cytacie z dzieła Harari’ego brak spacji w zwrocie „nie oznaczającym”.
- a. 129 – W cytacie z Kanta brak spacji w przedostatnim wersecie od dołu w zwrocie „ten zmienia”.
- s. 134 – W przypisie 567 Autor cytuje Tischnera, który powołuje się na Levinasa. Dobrze by było, aby podać źródło, z którego korzystał Tischner.
- s. 137 – W ostatnim wersecie na tej stronie napisano wytłuszczonym drukiem słowo „perseitas”. Konieczne by było utworzenie tutaj przypisu i wyjaśnienie tego słowa, jego znaczenia itd.
- S. 139, w. 9 od dołu – literówka w słowie „Pojąć”.
- S. 163 - w. 13 od dołu brak spacji pomiędzy słowem „l’homme” a słowem „capable”.
- S. 165 - w. 5 od góry brak spacji pomiędzy imieniem i nazwiskiem (Max Scheler).
- S. 167 – w drugim akapicie brakuje spacji w słowach niemieckich.

11. Wnioski konkluzja końcowa

1. Autor wykazuje się wnikliwą znajomością filozofii Józefa Tischnera oraz umiejętnie wykazuje jej oryginalność i aktualność.
2. Widoczna jest w pracy (mimo pewnych niedociągnięć) znajomość literatury przedmiotowej pozwalająca wszechstronnie scharakteryzować myślenie Tischnera, ukazując inspiracje i konteksty ujęć Filozofa z Łopusznej.
3. Autor stawia interesujące pytania i hipotezy w trakcie analiz twórczości Tischnera, które w większości powinny być zawarte w Zakończeniu jako pomysły i hipotezy dalszych badań.
4. Zaprezentowana rozprawa jest dziełem, które uzupełnia istotną lukę w literaturze polskiej (o czym wspomniano na początku recenzji) w zakresie rozwinięcia sygnalizowanego przez Tischnera zagadnienia dramatu człowieka z Bogiem.
5. **Niezależnie od uwag krytycznych, sędzę, że dysertacja Pana Jarosława Jurgi spełnia wymagania stawiane tego rodzaju pracom. W świetle powyższego uważam, że rozprawa ta może stanowić podstawę dopuszczenia doktoranta do dalszych etapów postępowania doktorskiego.**

Jan Włodowski